

Лілія ЯРЕМЕНКО

провідний науковий співробітник
відділу проектування обдарованості
Інституту обдарованої дитини
НАПН України

Ключові слова: людина, освіта, освіт-
не середовище, позашкільна освіта, мо-
тиви, мотивація.

*Процес підготовки педагогічних
кадрів для роботи в системі
педагогічної освіти базується
на мотивації майбутніх кадрів
для роботи саме в царині
позашкільної освіти –
у середовищі, що сприяє
вільному волевиявленню
внутрішньої природи
та характеру особистості,
її творчій самореалізації,
формуванню комплексу
її пізнавальних, практичних,
емоційних та інших якостей;
підкреслюється важливість
формування у майбутніх
педагогів компетенцій у цьому
сегменті освіти, здатності
до формування мотивації у своїх
учнів і вихованців.*

МОТИВАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

© Яременко Л., 2014

Актуальність врахування мо-
тиваційного аспекту в педа-
гогічному процесі усвідом-
люється сьогодні багатьма
дослідниками. За словами
Є. Ільїна, навчальна діяль-
ність займає практично всі роки станов-
лення особистості, починаючи з дитячого
садочка і закінчуючи навчанням у середніх
і вищих професійних навчальних закладах.
Здобування освіти є неодмінною вимогою
до будь-якої особи, тому проблема мотива-
ції навчання є однією з центральних у пе-
дагогіці і педагогічній психології [8, с. 253].
О. Гребенюк та Т. Гребенюк підкреслюють,
що для того, щоб знайти ефективні педа-
гогічні засоби виховання в учнів бажання
вчитися, інтересу до знань, необхідно за-
здалегідь з'ясувати, що являють собою мо-
тиви, мотиваційна сфера, які закономір-
ності її розвитку [7, с. 71].

На думку Н. Бордовської та А. Реана,
як провідний чинник регуляції активності
особи, її поведінки і діяльності, мотивація
представляє винятковий інтерес для пе-
дагога і батьків. По суті, не можна налагодити
будь-яку ефективну педагогічну вза-
ємодію з дитиною, підлітком, юнаком без
врахування особливостей його мотивації.
За об'єктивно однаковими діями школярів
можуть ховатися абсолютно різні при-

чини. Іншими словами, спонукальні джерела одного і того ж учинку, його мотивація можуть бути абсолютно різними [4, с. 183–184].

У чому ж полягає сутність мотивації? Відповідь на це запитання в першу чергу вимагає розгляду поняття «мотив». Не заглиблюючись у дискусію, що точаться у психологічній науці довкола визначення цього поняття, сутність мотиву в загальних рисах можна уявити як внутрішню спонукальну силу, що лежить в основі діяльності особистості. Так, Н. Бордовська та А. Реан як робоче визначення поняття «мотив» пропонують таке: «Мотив – це внутрішня спонукка особистості до того або іншого вияву активності (діяльності, спілкування, поведінка), пов'язана із задоволенням певної потреби. Як мотиви можуть поставати ідеали, інтереси, переконання, соціальні установки, цінності. Проте при цьому за всіма переліченими причинами все одно стоять потреби особистості у всьому їх різноманітті (від базових, життєвих, біологічних до вищих соціальних)» [4, с. 184].

А. Столяренко визначає мотиви як усвідомлені особистістю спонукальні сили конкретного вибору, рішень і дій. Якщо мета – те, до чого прагне людина, то мотив – заради чого, для чого це їй потрібно. Мотиви характеризують типові для особистості, переважно внутрішні причини вибору нею цілей, способів, учинків і дій. Одні і ті ж прояви активності можуть породжуватися різними мотивами [12, с. 121].

На думку В. Сластьоніна та В. Каширіна, мотиви особистості – це потреба (або система потреб) особистості у функції спонукки. Мотиви – це внутрішні психічні спонукки до діяльності, поведінки, обумовлені актуалізацією тих або інших потреб особистості. Це конкретні форми прояву потреб людини. Люди можуть по-різному усвідомлювати свої потреби. Залежно від цього розрізняють такі мотиви: емоційні – бажання, хотіння, потяги і т.п.; раціональні – прагнення, інтереси, ідеали, переконання. Крім цього, у психології розрізняють дві групи взаємопов'язаних між собою мотивів життя, поведінки і діяльності особистості: мотиви цілей, генералізовані мотиви,

зміст яких виражає предмет потреб і спрямованість прагнень особистості. Сила цього мотиву обумовлена мірою значущості для людини предмета її потреб; мотиви вибору шляхів, засобів, способів досягнення, реалізації мети; інструментальні мотиви. Ці мотиви обумовлені не лише станом потреб особистості, але й мірою її підготовленості, наявністю інших можливостей діяти успішно щодо реалізації поставлених цілей у цих умовах. Перша і друга групи мотивів у сукупності складають мотивацію поведінки і діяльності особистості в тих або інших обставинах і можуть не лише впливати, але й змінювати одне одного [11, с. 75].

Отже, уся сукупність мотивів поведінки і діяльності складає основу мотивації особистості. Як зазначає О. Литовченко, мотивація особистості зумовлена потребами, цілями, рівнем домагань, ідеалами, світоглядом, переконаннями, спрямованістю особистості, крім того, такими суб'єктивними характеристиками, як уміння, знання, здібності, характер. У якості об'єктивних детермінант мотивації постають умови діяльності. Мотивація постає як процес, що підтримує психічну активність людини на певному рівні у кожний конкретний момент часу [2, с. 268].

Т. Алексеєнко дає більш широке тлумачення мотивації, згідно з яким мотивація не ототожнюється з мотивами, а являє собою динамічну категорію, яка містить не тільки мотиви, а й потреби, що визначають поведінку особистості в якійсь соціальній ситуації й певною мірою можуть бути визначені як готовність діяти певним чином для досягнення поставленої мети на основі розуміння цінності досягнення успіху та оцінки власних здібностей і зусиль, яких необхідно для цього докласти, у їх сукупності [1, с. 6].

У психолого-педагогічних дослідженнях мотивів та мотивації нерідко використовуються поняття мотиваційної сфери особистості. Згідно з Н. Бордовською та А. Реаном, мотиваційною сферою особистості називають сукупність стійких мотивів, що мають певну ієрархію і виражають спрямованість особистості [4, с. 184]. Це найважливіша риса особистості, що містить систе-

му мотивів (мотивацію) в її певній побудові (ієрархії). Поняття «мотиваційна сфера» може використовуватися для характеристики структурно-змістовної визначеності мотивів особистості. «Мотиваційній сфері» притаманна визначеність для кожної особи, що характеризується оригінальністю, стійкістю і динамічністю [10, с. 40].

О. Гребенюк та Т. Гребенюк дають більш широку інтерпретацію мотиваційної сфери особистості, чіткіше окреслюючи відношення мотивації та мотиваційної сфери саме в контексті мотивації навчальної діяльності. На їхню думку, мотиваційна сфера – це сукупність потреб, мотивів і цілей, яка формується і розвивається протягом усього її життя. Частина мотиваційної сфери, яка формується на певному етапі життя людини, називається мотивацією. Мотивація першокласника, мотивація школяра, мотивація студента, мотивація працюючої людини складають лише частину мотиваційної сфери – ту, яка формується на певному етапі їх життя і пов'язана з певними цілями їх життєдіяльності. Звідси виводиться визначення мотивації навчання, згідно з яким остання є системою цілей, потреб і мотивів, які спонукають людину опанувати знання, способи пізнання, свідомо відноситися до навчання, бути активним у навчальній діяльності [7, с. 77].

М. Заброцький, звертаючись до поняття мотиваційної сфери особистості, виходить з того, що «будь-яка діяльність відбувається під впливом певних спонук, які визначають активність її суб'єкта. Саме сукупність таких спонук формує мотиваційну сферу діяльності. Не виняток і навчання як вид діяльності. До мотиваційної сфери цього виду входять потреби учня (студента), його інтереси, переконання, ідеали, уявлення про себе. Розрізняють спонукальну, організуючу та смислотворну функції мотивації навчальної діяльності, які у своїй єдності забезпечують її керівну роль. Провідною серед них є смислотворна, оскільки саме вона надає навчальній діяльності особистісного смислу та значущості, визначає характер прояву двох інших функцій» [3, с. 55].

Різноманіття мотивів, що лежать в основі навчальної діяльності, дозволяє говори-

ти про полімотивованість навчання. Як зазначає з цього приводу Ф. Гааз, мотиви навчання різні, оскільки воно входить зазвичай до складу різноманітних діяльностей, що забезпечують діячеві різні види продуктів. Крім набуття нового досвіду, учень може бути зацікавлений і в тому, щоб завоювати пошану інших людей (мотив самоствердження), і в тому, щоб отримати ті або інші винагороди, і, можливо, в задоволенні, що забезпечується окремими складовими самого процесу пізнання, – останнє не збігається із зацікавленістю в його кінцевому результаті [5, с. 211].

Означене різноманіття навчальних мотивів можна поділити на дві великі групи: пізнавальні (пов'язані зі змістом навчальної діяльності і процесом її виконання) і соціальні (пов'язані з різними соціальними взаємодіями школяра з іншими людьми). Пізнавальні мотиви полягають в орієнтації школярів на опанування нових знань; навчально-пізнавальні мотиви орієнтують школярів на засвоєння способів набуття знань. Мотиви самоосвіти – це спрямованість школярів на самостійне вдосконалення способів здобування знань.

Соціальні мотиви полягають у прагненні отримувати знання на основі усвідомлення соціальної необхідності, обов'язку, відповідальності, бути корисним суспільству, сім'ї, підготуватися до дорослого життя; вузькі соціальні, так звані позиційні мотиви, полягають у прагненні зайняти певну позицію, місце в стосунках з тими, хто оточує, отримати їх схвалення, заслужити у них авторитет; мотиви соціальної співпраці полягають у бажанні спілкуватися і взаємодіяти з іншими людьми, прагненні усвідомлювати, аналізувати способи, форми своєї співпраці і взаємин з учителем і товаришами у класі, удосконалювати їх [6, с. 297–298].

Розрізняють також мотиви, що тільки розуміються, і ті, що реально діють. Так, у першому випадку учень розуміє, чому треба вчитися, але це ще може не спонукати його займатися навчальною діяльністю. Лише за конкретних умов мотиви, що розуміються, стають такими, що реально діють [6, с. 295].

А. Маркова розрізняє декілька типів ставлення школяра до навчання залежно від домінуючої мотивації: негативне, байдуже (або нейтральне), позитивне (аморфне, нерозчленоване), позитивне (пізнавальне, ініціативне, усвідомлене), позитивне (особистісне, відповідальне, дієве). Для негативного ставлення школярів до навчання характерним є: бідність мотивів; пізнавальні мотиви вичерпуються інтересом до результату; не сформовані вміння ставити цілі, долати труднощі; навчальна діяльність не сформована; відсутнє вміння виконувати дії з розгорнутої інструкції дорослого; відсутня орієнтація на пошук різних способів дії. За позитивного (аморфного, нерозчленованого) ставлення до навчання в мотивації спостерігаються нестійкі переживання новизни, допитливості, ненавмисного інтересу; виникнення перших переваг одних навчальних предметів перед іншими; широкі соціальні мотиви обов'язку; розуміння і первинне осмислення цілей, поставлених учителем. Навчальна діяльність характеризується виконанням окремих навчальних дій за зразком і інструкцією, а також простих видів самоконтролю і самооцінки (також за зразком).

При позитивному (пізнавальному, усвідомленому, ініціативному) ставленні школярів до навчання мотивація характеризується перевизначенням і довизначенням завдань учителя; постановкою нових цілей; народженням на цій основі нових мотивів; осмисленням співвідношення своїх мотивів і цілей. Навчальна діяльність становить не лише відтворення за зразками вчителя завдань, способів дій, але й виникнення самостійно поставлених цілей, а також виконання дій з власної ініціативи. Спостерігається розрізнення школярем способу і результату дії, усвідомлене прагнення до пошуку різних способів, засвоєння і «бачення» всієї структури учіння в цілому, опанування умінь планувати і оцінювати свою навчальну діяльність до її здійснення, перевіряти і коректувати себе на кожному етапі роботи, розгорнутий самоконтроль і самооцінка.

При позитивному (особистісному, відповідальному, дієвому) ставленні школяра

до навчання мотивація характеризується суцільністю мотивів і їх ієрархією; стійкістю і неповторністю мотиваційної сфери; збалансованістю і гармонією між окремими мотивами; уміннями ставити перспективні, нестандартні цілі і реалізовувати їх; передбаченням соціальних наслідків своєї навчальної діяльності і поведінки; умінням долати перешкоди, досягнувши мети. У навчальній діяльності спостерігаються пошук нестандартних способів рішення навчальної задачі, гнучкість і мобільність способів дій, освоєння навчальних дій і умінь до рівня навиків і звичок культури праці, використання результатів учіння в соціальній практиці, вихід з навчальної діяльності в самоосвітню, перехід до творчої діяльності [9, с. 12–13].

Іншим критерієм типології мотивації навчання постають результати навчання. Відповідно до цього критерію, у першу чергу, виокремлюють мотивацію, яку умовно можна позначити як негативну. Під негативною мотивацією мають на увазі спонукки школяра, викликані усвідомленням певних незручностей і неприємностей, які можуть виникнути, якщо він не вчитиметься (докори з боку батьків, учителів, однокласників тощо). Така мотивація не приводить до успішних результатів.

Інший тип – мотивація, що має позитивний характер, але також пов'язана з мотивами, які знаходяться поза навчальною діяльністю. Ця мотивація постає у двох формах. В одному випадку така позитивна мотивація визначається вагомими для особистості соціальними прагненнями (почуття громадянського обов'язку перед країною, перед близькими). Навчання розглядається як шлях до освоєння великих цінностей культури, як шлях до здійснення свого призначення в житті. Така установка в навчанні, якщо вона досить стійка і займає істотне місце в особистості, яка вчиться, дає їй сили для подолання певних труднощів, прояву терпіння і посидючості. Це – найбільш цінна мотивація. Проте якщо в процесі навчання ця установка не буде підкріплена іншими мотивуючими чинниками, то вона не забезпечить максимального ефекту, оскільки володіє привабливістю не діяль-

ність як така, а лише те, що з нею пов'язане. Інша форма мотивації визначається вузькоособистісними мотивами: схвалення тих, що оточують, шлях до особистого благополуччя та ін.

Крім цього, може бути виділена мотивація, що лежить у самій навчальній діяльності, наприклад мотивація, пов'язана безпосередньо з цілями навчання. Мотиви цієї категорії: задоволення допитливості, набуття певних знань, розширення кругозору. Мотивація може бути закладена в самому процесі навчальної діяльності (подолання перешкод, інтелектуальна активність, реалізація своїх здібностей тощо) [6, с. 296–297]. О. Гребенюк та Т. Гребенюк, у свою чергу, крім пізнавальної мотивації, ведуть мову про такі складові мотивації навчання школяра, які виникають на основі інтелектуальних потреб, потреб у самоактуалізації, самопізнанні, афіліації, досягненні, праці, розвитку своєї індивідуальності та конфліктогенної потреби [7, с. 79].

Серед означених компонентів особливої уваги в контексті позашкільної освіти заслугує мотивація афіліації та мотивація досягнення успіху. Під мотивацією афіліації розуміється система цілей, потреб (прагнення до спілкування або уникнення спілкування) і мотивів (прагнення до пізнання, потреба в самоствердженні, прагнення до співпраці, спілкування заради спілкування), які спонукають школярів вступати в пізнавальне спілкування в навчальній діяльності. Мотивація афіліації в структурі мотивації навчання виконує такі функції: пізнавальну (відображає набуття школярами знань в процесі навчання), емоційну (відображає переживання учнем своїх стосунків з людьми) та інтеграційну (відображає збагачення мотиваційної сфери школяра). Під мотивацією досягнення розуміється така система цілей, потреб (потреба в досягненні мети і страх невдачі) і мотивів (прагнення до пізнання при досягненні цілей навчання, потреба в самоствердженні, прагнення до винагороди при досягненні цілей), які спонукають школяра прагнути до досягнення цілей у навчальній діяльності і бути активним в їх досягненні. Мотивація досягнення виконує певні функції щодо

мотивації навчання: пізнавальну (відображає прагнення учня до набуття необхідних знань), емоційну (відображає вплив емоцій на навчальну діяльність), інтеграційну (відображає систему самооцінок діяльності і досягнутого результату) [7, с. 79].

Узагальнюючи теоретичні уявлення щодо типів мотивації навчальної діяльності, слід підкреслити необхідність формування позитивної мотивації навчання. Згідно з Є. Ільїним, основними чинниками, що впливають на формування позитивної стійкої мотивації до навчальної діяльності, є зміст навчального матеріалу; організація навчальної діяльності; колективні форми навчальної діяльності; оцінка навчальної діяльності; стиль педагогічної діяльності вчителя.

Зміст навчання постає для учнів у першу чергу у вигляді тієї інформації, яку вони отримують від учителя, з навчальної літератури, навчальних телепередач та інших засобів. Проте сама по собі інформація поза потребами дитини не має для неї будь-якого значення, а отже, не спонукає до навчальної діяльності. Тому, даючи навчальний матеріал, потрібно враховувати потреби школярів певного віку. Такими є: потреба в постійній діяльності, у тренуванні різних функцій, у тому числі і психічних – пам'яті, мислення, уяви; потреба в новизні, в емоційному насиченні, потреба в рефлексії і самооцінці та ін. Тому навчальний матеріал повинен подаватися в такій формі, щоб викликати у школярів емоційний відгук, зачіпати їх самолюбство, тобто бути досить складним, таким, що активізує пізнавальні психічні процеси, добре ілюстрованим. Змістовно і ілюстративно бідний матеріал не володіє мотивуючою силою і не сприяє пробудженню інтересу до навчання.

Колективна (групова) форма навчальної діяльності у багатьох випадках створює кращу мотивацію, ніж індивідуальна. Групова форма «втягує» в активну роботу навіть пасивних, слабо мотивованих учнів, оскільки вони не можуть відмовитися виконувати свою частину роботи, не піддавшись обструкції з боку товаришів. Крім того, підсвідомо виникає установка на змагання, бажання бути не гірше за інших. Не

викликає сумніву й мотивуюча роль оцінки результатів навчальної діяльності. Проте дуже часто оцінювання (виставлення оцінок) призводить до того, що здобуття гарних оцінок стає для учнів самоціллю. Відбувається зрушення навчальної мотивації з самої діяльності, з її процесу і результату на оцінку, яка «добувається» багатьма школярами нечесними способами. Це призводить до згасання мотиву власне навчальної (пізнавальної) діяльності і до деформації розвитку особистості учня.

На формування мотивів навчання також впливає стиль педагогічної діяльнос-

ті вчителя: різні стилі формують різні мотиви. Авторитарний стиль формує «зовнішню» мотивацію учіння, мотив «уникнення невдачі», затримує формування «внутрішньої» мотивації. Демократичний стиль педагога, навпаки, сприяє «внутрішній» мотивації; а потурання (ліберальний) стиль знижує мотивацію учіння і формує мотив «надії на успіх» [8, с. 262–264]. Водночас визначення стилю педагогічної діяльності вчителя дозволяє більш детально розглянути специфіку його мотиваційної діяльності у позашкільному навчальному процесі.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Алексєєнко Т. Ф.** Мотивація соціальної поведінки та механізми її формування / Т. Ф. Алексєєнко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2011. – № 4. – С. 4–10.
2. **Литовченко О. В.** Специфіка мотивації творчої особистості підлітка (теоретичний аспект) / О. В. Литовченко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 12, кн. 1. – С. 265–271.
3. **Заброцький М. М.** Педагогічна психологія: курс лекцій / М. М. Забродський. – К.: МАУП, 2000. – 100 с.
4. **Бордовская Н. В.** Педагогика : учебник для вузов / Н. В. Бордовская, А. А. Реан. – СПб.: Питер, 2000. – 304 с.
5. **Гааз Ф. И.** Педагогическая психология / Ф. И. Гааз. – М., 2003. – 240 с.
6. **Гамезо М. В.** Возрастная и педагогическая психология / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.
7. **Гребенюк О. С.** Основы педагогики индивидуальности / О. С. Гребенюк, Т. Б. Гребенюк. – М., 2004. – 456 с.
8. **Ильин Е. П.** Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2002. – 512 с.
9. **Маркова А. К.** Формирование мотивации учения : кн. для учителя / А. К. Маркова, Т. А. Матис, А. Б. Орлов. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.
10. **Мельникова Н. В.**, Мотивация детского поведения. Способы разрешения конфликтных ситуаций / Н. В. Мельникова, Т. В. Семеновских. – Шадринск, 2003. – 212 с.
11. **Сластенин В. А.** Педагогика и психология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Сластенин, В. П. Каширин. – М.: Изд. центр «Академия», 2001. – 480 с.
12. **Столяренко А. М.** Психология и педагогика / А. М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ, 2002. – 423 с.

CITED LITERATURE

1. **Aliexsieienko T. F.** Motivation for social behavior and mechanisms for its formation / T. F. Aliexsieienko // Sotsialna pedahohika: teoriia ta praktyka. – 2011. – № 4. – P. 4–10.
2. **Lytovchenko O. V.** Peculiarities of motivation for creative teenager individual (theoretical aspect) / O. V. Lytovchenko // Theoretic and methodic problems in childrens' education : col. Of scientific articles. – K., 2008. – Issue. 12, book. 1. – P. 265–271.
3. **Zabrodskiy M. M.** Pedagogical psychology: lectures / M. M. Zabrodskiy. – K.: MAUP, 2000. – 100 p.
4. **Bordovskaia N. V.** Pedagogy : Textbook for higher schools / N. V. Bordovskaia, A. A. Rean. – SPb.: Piter, 2000. – 304 p.
5. **Haaz F. I.** Pedagogic psychology / F. I. Haaz. – M., 2003. – 240 p.
6. **Hamezo M. V.** Age and pedagogic psychology / M. V. Hamezo, Ye. A. Petrova, L. M. Orlova. – M.: Pedagogical society of Russia, 2003. – 512 p.
7. **Hrebenuk O. S.** Basis on pedagogy of individuality / O. S. Hrebenuk, T. B. Hrebenuk. – M., 2004. – 456 p.
8. **Ilin Ye. P.** Motivation and motives / Ye. P. Ilin. – SPb.: Piter, 2002. – 512 p.
9. **Markova A. K.** Formation of learning motivation : a book for a teacher / A. K. Markova, T. A. Matis, A. B. Orlov. – M.: Prosveshchenie, 1990. – 192 p.
10. **Melnykova N. V.** Motivation for children's behaviour. Solutionns in conflict situations / N. V. Melnykova, T. V. Semenovskiykh. – Shadrinsk, 2003. – 212 p.
11. **Slastienin V. A.** Pedagogy and psychology: a textbook for high school students / V. A. Slastienin, V. P. Kashirin. – M.: Publishing centre «Akadiemiia», 2001. – 480p.
12. **Stoliarenko A. M.** Psychology and pedagogy / A. M. Stoliarenko. – M.: UNITY, 2002. – 423 p.